

ГЕОГРАФИЯ НА ТЕХНИЧЕСКИТЕ КУЛТУРИ В БЪЛГАРИЯ

I. Същност, място и значение.

Техническите култури спадат към основните производства на растениевъдството в България. Названието на тези култури произлиза от факта, че те преминават през техническа /промишлена/ преработка, преди да станат суровина за индустрията /тютюнева, маслородивна, захарна, етерично-маслена, ленено- и памуко-текстилна и др./. През ХХв. мястото и значението им постоянно нарастват. В началото на века те заемат около 1% от обработваемите площи, а в навечерието на Втората световна война - над 8%. Днес техническите култури заемат около 14,2% от обработваемите земи и дават 13,1% от общата селскостопанска продукция. Отглеждането им е трудоемко и все още недостатъчно механизировано. Това е предпоставка за по-пълното ангажиране на работната сила.

Отглеждането на технически култури позволява по-рационалното използване на обработваемите площи в страната, тъй като те имат по-високи доходи от 1дка в сравнение със зърнените култури и трайните насаждения. Тези данни показват ефективността на техническите култури.

Отглеждането на технически култури е оправдано и поради това, че след преработката им в ХВП, те са ценен фураж за животните - цвеклови резанки, къспе, част от малца в пивопроизводството и др.

Отглеждането на тези култури е мотивирано и от факта, че някои от тях след преработка участват в износа на България /тютюн, етерични масла, нерафинирано олио и др./. Тези и редица други факти доказват важното им място в структурата на растениевъдството.

II. Фактори и условия за развитие и географско разпространение на техническите култури.

Върху отглеждането им влияние оказват множество фактори, които могат да бъдат групирани в 2 групи: **природни и обществено-икономически.**

1. Природни фактори са всички природни компоненти. От тях най-силно влияние имат **почвено-климатичните условия**

. Високите температури през пролетта и лятото в някои региони на страната влияят благоприятно върху отглеждането на тютюн, памук, захарно цвекло и др. Относително по-ниските температури и високата влажност на въздуха в други региони са благоприятен фактор за отглеждането на лен, коноп и др. Черноземните почви са подходящи за отглеждането на слънчоглед и захарно цвекло. Смолниците са база за отглеждане на слънчоглед, а алувиално-ливадните почви благоприятстват отглеждането на коноп.

Значително влияние върху отглеждането на технически култури оказват надморската височина и релефът. По тази причина ленът вирее най-добре в Самоковското поле, а памукът - в района на Димитровград и Стара Загора.

2. Обществено-икономически фактори. Към тази група се отнасят: държавната политика в областта на селското стопанство; чуждите инвестиции, подпомагащи отглеждането на технически култури; потреблението на продукцията; състоянието на транспортната инфраструктура; състоянието и капацитетът на преработвателните мощности; броят и производственият опит на работната сила, опазването на природата и др.

Силно влияние върху техническите култури оказва “коллективизацията”, започнала от 1946г. Тя до голяма степен определя структурата им и специализацията на отделните региони в тяхното отглеждане. През последните години отглеждането им е в силна зависимост от процеса на “деколективизация” и от политиката на държавата.

От голямо значение за отглеждането на технически култури в България е наличието на осигурени вътрешни пазари. По-голямата част от продукцията намира приложение като суровина в ХВП, леката, химическата промишленост /парфюмерийна, фармацевтична, производството на бои и лакове/ и в животновъдството. България има и традиционни външни пазари за някои технически култури /етерично-маслените, тютюна и др./.

Важен фактор е приложението на най-новите научни достижения, с което се повишава качеството на продукцията и ефективността на производството.

III. Развитие и отраслова структура на техническите култури.

Техническите култури могат да бъдат класифицирани според вида на продуктите, получавани след тяхната преработка на: **маслодайни, влакнодайни, етерично-маслени и лекарствени, захародайни и тютюн.** Спор

ед основното предназначение на продуктите от технически култури, те могат да бъдат поделени на:

хранително-вкусови

и

култури изцяло за технически цели.

Към **маслодайните култури** се отнасят слънчогледът, фъстъците, рапицата, сусамът и макът.

Към **влакнодайните култури** спадат памукът, ленът и конопът.

Към **етерично-маслодайните и лекарствени култури** спадат маслодайната роза, лавандулата, ментата, анасонът, кориандърът, кимионът и церегрунът.

От **захародайните култури** в България се отглежда единствено захарното цвекло.

Повечето култури намират приложение както за храна на хората, така и за чисто технически цели или за производство на лекарствени препарати и парфюмерийни средства.

Площи с технически култури /в хил. дка/

година общо слънчо- фъстъци памук коноп лен тютюн захарно

глед ориен- Вир- цвекло

тал- жи-

ски ния

1980 4486 2475 43 124 39 56 920 140 560

1985 4714 2672 44 144 54 59 855 119 502

1990 4216 2802 117 90 5 28 423 81 365

1998 6494 5388 106 102 0,2 1 263 80 42

ч.с-р% 98,1 98,1 99 95,8 - - 99,9 99,9 99,2

Производство на технически култури /в хил. т. /

година слънчо- фъстъци памук коноп лен тютюн захарно

глед ориен- Виржи- цвекло

талски ния

1980 380 5 12 16 7 103 17 1414

ч. с-р% - 21,4 - - - 0,1 - 0,5

1985 365 4,3 14,1 12,7 8,5 101,5 18,4 824

ч.с-р 0,02 35,5 - - - - 0,1

1990 389 10,8 7,9 2,2 9,2 56,6 15,8 584

ч. с-р 0,05 51,3 - - - 1,9 1,8 0,3

1998 610 10 9 - 0,007 26,0 5 53

ч.с-р 99,1 100 100 - 100 100 100 99,4

Във връзка с търсенето на вътрешните и външни пазари през последните години площите с технически култури нарастват за сметка увеличаването на площите със слънчоглед и памук. Тези култури отбелязват и нарастване на добивите. Същевременно е значително намаляването на площите и добивите на захарно цвекло, маслодайна роза,

лен, коноп и тютюн. В тази връзка водещи са маслодайните култури.

Маслодайни култури.

Те имат важно място в хранителния баланс на населението, тъй като над 70% от ползваните мазнини са с растителен произход. Тези култури са висококалорични. Калоричността на 1кг фъстъци или слънчоглед се равнява на 2,5кг захар, 4литра мляко или на 8кг картофи. Полученото масло се използва за храна и в редица отрасли на ХВП, ХП /за производството на стеарин, сапуни, бои, безир/ и леката промишленост. Много от отпадните продукти се използват и като концентриран фураж в животновъдството. Някои култури се отглеждат и като втори култури /основно за фураж/. Маслодайните култури заемат над 80% от площите с технически култури и дават около 75% от производството им в натура.

Основна маслодайна култура е **слънчогледът**. Тя е относително нова за страната, тъй като стопанското ѝ значение е оценено едва след края на Първата световна война. Дотогава слънчогледът се отглежда като декоративно растение, а населението използва за хранителни нужди зехтин. През 1920г. площите със слънчоглед са едва 48000дка, но до края на 30-те години те достигат около 1,8млн.дка. Бързото им нарастване е свързано с използването на слънчогледа за добив на олио. Ценните му качества са основен фактор за нарастване на площите му и след 1944г. До края на 80-те години те варират от 2,5 до 2,9 млн.дка, а през последните години нарастват почти двойно.

Успоредно с нарастването на площите, нарастват и добивите от слънчоглед. Преди Втората световна война те са около 150000т годишно, а в края на 80-те достигат над 400000т. Днес се добиват годишно около 600000т.

Слънчогледът дава възможност за механизирание на болшинството от дейностите по отглеждането му, поради което работната сила няма силно влияние.

В България се отглеждат сортове с висока масленост - "Прогрес", "Рамсун-53", "Сорем-80", "Албена" и др.

Основен район на отглеждане на слънчоглед е Дунавската равнина, където се добиват 75% от тази култура. Най-благоприятни са условията в североизточните ѝ части /черноземни почви, малък дефицит в атмосферното овлажнение, средни температури около 20°C през вегетационния период и др/. Тези природни условия определят по-ниска себестойност на продукцията и високи средни добиви (над 100кг/дка през 1999г. при средно за страната - 97,4кг/дка). В тази връзка в Североизточния Приморски и Придунавски регион се добиват 45% от слънчогледа в страната. Преработката му се осъществява в маслодобивните предприятия в Добрич, Провадия, Русе, Шумен и Попово.

В централните и северозападните части от Дунавската равнина се добиват около 30% от слънчогледа в България. Поради недостига на валежи /валежната сянка на Карпатите/, голяма част от площите в Северозападна и Централна Северна България се напояват, което оскъпява крайната продукция. В Южна България по-голяма част от площите са в Югоизточния регион. В него се добиват около 14% от слънчогледа в страната. През последните 20 години се отбелязва тенденция към ограничаване на площите със слънчоглед в Пловдивско-Пазарджишкото поле и поречията на Струма и Места, където природните условия не са така благоприятни за отглеждането на тази култура.

Фъстъците са светлолюбива и топлолюбива култура. Развиват се най-добре върху рохкави почви, каквито има в Санданско-Петричкото поле и Пловдивско. Семената имат висока масленост - от 40% до 60%. Листата и стъблата на фъстъците се използват за фураж, а фъстъченото масло се употребява за храна и за производство на маргарин. По тази причина площите постоянно се увеличават и достигат 100000дка. Успоредно с нарастването на площите производството се увеличава над 2 пъти през последните 20 години.

През последните години значително е променена и "географията" на отглеждането на тази култура. Днес около 4/5 от площите и производството са концентрирани в Пловдивска, Хасковска и Старозагорска област. Отбелязва се намаляване на площите в Санданско-Петричкото поле, по Южното Черноморие, в Разградско.

Сусамът е най-старото маслодайно растение в България. То има висок рандеман, тъй като семената му имат над 50% масленост. Сусамовото масло е близко по качествата си до ореховото и намира твърде широко приложение. Сусамът е топлолюбива култура,

която се сее през месец юни и се прибира през септември. Късият му вегетационен период позволява отглеждането му като втора култура или като предшественик на зърнените култури. Площите са главно в района на Харманли, Свиленград, Ивайловград и Хасково. Сее се и в Петричко.

През последните години сусамът губи мястото си сред техническите култури, поради ограниченото му потребление на вътрешния и външния пазар.

Рапицата е също важна техническа маслодайна култура. Полученото от преработката ѝ масло се използва за храна и като суровина в химическата промишленост /при производството на сапун и др./. Зелената маса и къспето при преработка се използват като фураж в животновъдството. Рапицата се сее през месец септември, реколтата се прибира през май или юни. Освободените от нея площи се засяват обикновено с фуражна царевица. Рапицата се отглежда основно в Северна България. През последните години площите и добивите ѝ са силно ограничени, поради ограниченото търсене на пазара.

Все по-рядко срещана маслодайна култура в България е **макът**. Той се отглежда основно в района на Сандански и Петрич. През последните години площите му нелегално се увеличават.

2. Етерично-маслени и лекарствени култури.

Общата площ, засята с тези култури, е около 90000дка, като през последните години се отбелязва трайна тенденция към намаляването им.

Основна култура от тази група е **маслодайната роза**. Тя е позната в българските земи от Средновековието, като основното ѝ приложение е за добиването на розово масло. То има специфичен аромат, определен от специфичните природни условия, при които вирее розата - висока атмосферна влажност и умерена температура през месеците май и юни /период на цъфтеж/. От 1дка с маслодайна роза се получават 150-200кг розов цвят, който при преработка дава около 3г. розово масло. За получаването на 1кг розово масло са необходими около 600т розов цвят, което определя високата цена на маслото по световните пазари. Тази висока цена се поддържа и от трудоемкостта на

отглеждането на розата. Брането на рози се извършва “на ръце” сутрин рано, а обработката им - веднага.

Единственият район от страната, в който се отглежда маслодайна роза, е Карловско и Казанлъшко, където природните условия са най-подходящи.

Лавандулата е многогодишно храстовидно растение, което вирее по планински склонове до 800м надморска височина върху плитки почви. Отглеждането му се използва и като средство за борба против ерозията. Основните райони на отглеждането ѝ са Казанлъшко, Гоце Делчев, Разложко, Кърджалийско. Най-голям е масивът с лавандула край село Драгомир /Пловдивско/. При преработката на листата се получава качествено масло, което намира приложение в ХВП, при производството на парфюмерия и в медицината. Лавандулово масло се добива в Казанлък, Карлово, с.Розино, с.Каравелово, Стрелча, Шумен. До началото на 80-те години България изнася над 150т масло годишно, а през последните 10 години износът е спаднал до около 2-3 т.

Ментата е култура, която се отглежда в Карловско, Казанлъшко и Пловдивско. При преработката ѝ се получава масло, намиращо приложение в ХВП и ХП. Годишното му производство е около 10т, като голяма част от него се изнася. Масло се добива в селата Дъбене и Чернозем.

Анасонът е разпространен в Хасковско, Пловдивско, Старозагорско и Ямболско. Добивите му не задоволяват нуждите на българската фармацевтична промишленост.

3. Влакнодайни култури.

Основната влакнодайна култура в страната е **памукът**. Той е едновременно влакнодайна, маслодайна и фуражна култура. Семената му представляват около 2/3 от теглото на неомаганения памук. При тяхната преработка се получава масло, което намира приложение както в ХВП, така и при производството на глицерин, сапун, стеарин и др. При добиването му се получава и шрот, който намира приложение като фураж в животновъдството. В развитите страни от семето и листата на памука се произвеждат целофан, изолационни материали, лакове, стъкло и др.

Отглеждането на тази култура в България датира от XVIIIв., като се предполага, че е пренесена от търговци на Узунджовския панаир. През XIXв. площите с памук са около 8000дка. С развитието на памукотекстилната промишленост след 1932г. площите бързо нарастват и в навечерието на Втората световна война са 340000дка. В средата на 50-те години памук се отглежда дори в Северна България. През последните 20 години площите се задържат между 140000-160000дка.

До Втората световна война се добиват около 20000т годишно, а от края на 60-те до края на 70-те години - около 40000т. Днес добивите са 4 пъти по-ниски.

Памукът е топлолюбива култура. Той се отглежда върху черноземи, смолници, канелени и алувиални почви. Най-подходящи за отглеждането му са природните условия в Старозагорско, Хасковско и Чирпанско. В тези райони се отглеждат сортовете "Чирпан433", "Бели извор", "Гарант", "Огоста" и други. Добивите от тази култура задоволяват едва около 10% от нуждите на българската текстилна промишленост, поради което страната внася тази суровина от Египет, Гърция и други страни.

Конопът се отглежда в днешните български земи от хилядолетия. Конопените влакна намират приложение в производството на амбалаж, в строителството и др. От коноп се изработват брезентови покривки, риболовни мрежи, торби и редица други груби тъкани. Конопените семена се използват за производството на различни масла, от които се получават безир, лакове, бои, лекарства. Кюспето от преработката на семената се използва като фураж в животновъдството.

Конопът се развива върху рохкави влажни почви, каквито са алувиалните. В тази връзка основната част от площите са концентрирани в крайдунавските низини и основно в Никополско. В миналото тази култура се отглежда и в Пазарджишко, Провадийско и други райони от страната. Площите и добивите от коноп спадат драстично от средата на 50-те години. Днес се сеят едва 200дка, от които се получават около 60т стъбла.

Ленът намира широко приложение в бита на хората и преработващата промишленост. Ленените стъбла са суровина за текстилната промишленост и производството на изолационни материали и плоскости, а от семената се добива масло, намиращо

приложение при производството на бои, лакове, сапун.

Ленът вирее при прохладен и влажен климат с малки температурни амплитуди. Той не е взискателен към почвите. По тези причини най-добри условия за неговото отглеждане има в Самоковската котловина, Пернишко, Добруджанското крайбрежие и Западни Родопи. През последните 10 години площите и добивите от лен драстично намаляват.

4. Тютюнопроизводство.

Тютюнът е важна техническа култура, осигуряваща доскоро значителна част от износа на България. Тютюнопроизводството бележи значително развитие след края на Първата световна война във връзка с развитието на тютюневата промишленост и разширяването на външните пазари за нейната продукция. Специализацията на страната в отглеждането на тютюн е най-силно изразено през периода от края на Втората световна война до края на 80-те години, когато България е специализирана по линията на СИВ. Тази специализация се основава главно на природните условия и производствения опит на населението.

Природните условия в голяма част от територията на страната са благоприятни за отглеждането на тютюн. Тази култура е взискателна към климатичните условия. Обилните валежи през месеците май и юни спомагат за прихващането ѝ, а засушаванията през юли, август и септември съдействат за натрупването на ароматни вещества и за по-бързото изсушаване на обраните листа. Тютюнът се характеризира с голяма ксерофитизация, поради което най-горните му листа зреят през август и септември. Това налага беритбата му да се извършва на "ръце" /етапи/, като се започва от най-горните листа. Тази особеност е една от основните пречки за по-голяма механизированост на отглеждането и беритбата на тютюна. В тази връзка тютюнопроизводството може да бъде определено като трудоемко, тъй като за обработката на 1дка ориенталски тютюн са необходими около 50 човекодни.

Най-подходящи за отглеждане на тютюн са канелените горски почви. Във връзка с почвените и климатичните условия най-благоприятни условия за развитие на тютюна има в Родопите и по долините на реките Струма и Места, по южните склонове на Средна гора, в Сакар и Странджа. Едрolistният тютюн от сорта "Виржиния" вирее предимно в Североизточна България. Широколистният сорт "Бърлей" се отглежда основно в Северозападна България. Основният сорт тютюн, отглеждан в страната, е

“Ориенталският”. Площите му са над 80% от общата площ с тютюн, а добивите от този сорт са около 88% от добивите в страната.

Площи и добиви на ориенталски тютюн в България

1934-1939 1953-1957 1966-1970 1976-1979 1990 1999

площи (хил.дка) 356 889 1057 990 423 263

добиви (хил.т) 33 58 109 123 30 26

ср.добив (кг/дка) 93 65 102 123 134 112,6

добив (1жител/кг) 5 8 13 14 6,3 3,6

Освен горепосочените сортове, в страната се отглеждат и сортовете: “Басма”, “Джебел”, “Башибали”, “Харманли”, “Неврокопска басма”, “Рила” и др. В България се култивира и махорка, чиито листа се използват в ХП. Функционират опитни станции в Джебел, град Рила и с.Козарско /Пещерско/. В края на 80-те години износът на тютюн достига 33000т, а днес, поради намалелите добиви, се изнасят около 20000т.

Под влиянието на природните, демографските и социално-икономическите условия при отглеждането на тютюна се формират 3 тютюнопроизводителни района в страната:

Югоизточният район обхваща Източни Родопи, Сакар, Странджа. В него се добиват почти 50% от ориенталския тютюн. Изсушените тютюневи листа се обработват във ферментационните фабрики в Кърджали, Хасково, Пловдив, Асеновград. Производството на цигари и други тютюневи изделия в района е застъпено в Стара

Загора, Хасково, Пловдив и Асеновград.

Югозападният район обхваща поречието на Места и Струма. В него се намират около 25% от площите и се добиват около 26% от тютюна в страната. В района се отглеждат основно сортовете “Басма”, “Неврокоп”, “Рила” и местни сортове. Преработката на добития тютюн се извършва в Благоевград, Дупница и София.

Североизточният район обхваща територията на Североизточния Приморски и Придунавски район. Преди Втората световна война в него се намират едва 3% от площите с тютюн в страната, а в края на 70-те години - над 20%. Сега в този район се намират около 29% от площите с тютюн в България. Отглежда се главно сортът “Виржиния”, който е по-непретенциозен към почвено-климатичните условия.

Основен проблем пред тютюнопроизводството в България е изкупуването на тютюна. То предизвиква и социални проблеми в тютюнопроизводителните райони, основно в Родопите. Липсата на мотивация в тютюнопроизводителите води до намаляване на производството и ограничаване на износа.

5. Захародайни култури.

Те са представени в страната единствено от **захарното цвекло**. Отглеждането му е свързано с развитието на захарната промишленост в България. През 1898г. е пусната в действие захарна фабрика в София и за нейните нужди започва отглеждане на захарно цвекло. Тази култура е едногодишна и кореноплодна. При преработката ѝ се получават захар, спирт, глицерин, дрожди и др. От 1дка със захарно цвекло се получават около 350кг захар, 1200кг цвеклови резанки, 130кг меласа и 500кг зелени листа. Цвеклото се развива най-добре върху карбонатни, излужени и типични черноземи, смолници и алувиално-ливадни почви. Тази култура изисква малко количество валежи (около 400мм/м

2

) и относително невисоки температури през юли и август. В тази връзка най-добри условия за отглеждането му има в Дунавската равнина, където се намират 77% от площите и около 75% от добивите. Над 50% от площите и добивите от захарно цвекло днес са концентрирани в Северния Централен регион и по-конкретно - в близост до захарните заводи в Горна Оряховица и Долна Митрополия. Основният фактор за отглеждането на захарно цвекло в България през последните 50 години е наличието на

переработващи мощности. Основните масиви с тази култура са в близост до захарните заводи в Лом, Русе, Горна Оряховица, Долна Митрополия, Девня.

В Южна България захарно цвекло се отглежда в близост до заводите в Камено /Бургаско/ и Пловдив. В тази връзка в Югоизточния регион се добиват около 16% от цвеклото, а в Западния Тракийско-Родопски - около 7%. Основните сортове са "Тича", "КЗС-732" и др.

Площи и добиви на захарно цвекло в България

1934-1939 1953-1957 1966-1970 1976-1979 1986-1990 1999

площи (дка) 87000 523000 584000 700000 406179 42000

добив (хил.т) 137 512 1860 1900 757 53

ср.добив (кг/дка) 1570 1700 3230 2950 1900 1450

През последните 20 години има трайна тенденция към намаляване площите и добивите от захарно цвекло. До края на 80-те години това се дължи на вноса на захарна тръстика от Куба. През последните 10 години причина е липсата на мотивация в частните земеделски стопани да отглеждат тази култура.

IV. Райони, специализирани в отглеждането на технически култури.

Формирането на райони, специализирани в отглеждането на различни технически култури, е на базата на специфичните им природни, демографски и социално-икономически условия.

Дунавската равнина е район, който има ясно изразена специализация в отглеждането на захарно цвекло /централните ѝ части/, слънчоглед, тютюн "Виржиния" /източните ѝ части/, коноп /крайдунавските низини/.

Поречието на Струма и Места, Родопите и Сакар са район, специализиран основно в отглеждането на ориенталски тютюн и фъстъци.

Северните склонове на **Източни Родопи** са специализирани в отглеждането на тютюн, памук, анасон и сусам.

Старозагорското поле и низините в Югоизточна България са специализирани в отглеждането на памук, слънчоглед, захарно цвекло.

Карловското поле, Казанлъшкото поле, част от **Пловдивското поле** и южните склонове на

Средна гора

са район, специализиран в отглеждането на маслодайна роза, лавандула, мента и други етерично-маслодайни и лекарствени култури.

Специализацията на тези райони е с доказана икономическа ефективност, дори в условията на преход към пазарно стопанство.